

4. Menselijke waardigheid

INLEIDING

Dementie leidt in de ervaring van velen tot een mens-onwaardig bestaan, dat wil zeggen tot een bestaan dat alle menselijk waardigheid heeft verloren. Deze ervaring staat op gespannen voet met de pre-ambule van de Rechten van de Mens, dat elke mens ‘als zodanig’ waardigheid bezit. Wat is daarom de betekenis van het begrip ‘waardigheid’? Het begrip waardigheid moge effectief fungeren als wapen tegen allerlei mens-onwaardige situaties – zo gebruikt bijvoorbeeld Amnesty International het –, daarmee is nog allerminst de vraag beantwoord waar die waardigheid van de mens dan uit bestaat.

WAARDIGHEID

Waardigheid, dignitas, verwijst oorspronkelijk naar de rang die iemand toekomt in de samenleving en naar de daarbij passende eerbied. In die zin spreekt ook Thomas van Aquino over mensen die vanwege hun waardigheid voorrang hebben op anderen.⁴¹ Dat waardigheid iets is dat de mens als zodanig toekomt, is het meest duidelijk gesteld door Kant. Voor hem is waardigheid (“Würde”) iets dat tegen niets anders kan worden uitgewisseld. Daarin onderscheidt het zich ook van vergelijkbare begrippen als prijs en waarde (“Wert”): iets wat een prijs heeft kan tegen iets anders dat daaraan gelijkwaardig is worden geruild. Waardigheid echter behoort tot de kwaliteiten die hun waarde niet ontlenen aan wat anderen er voor over hebben, maar louter aan zichzelf. Zo’n onbetaalbare waarde is bijvoor-

beeld ook eerlijkheid. Zodra zij een prijs krijgt en afhankelijk wordt van wat ervoor wordt betaald, kan zij worden afgekocht; maar dan houdt de eerlijkheid op te bestaan. Corruptie komt ervoor in de plaats.

De waardigheid van de mens staat of valt niet met de waarde die anderen aan een mens toekennen. Integendeel, zij schermt de mens juist af tegen zulke waardetoekeeningen. Zo verschijnt waardigheid na de Tweede Wereldoorlog in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens als verzet tegen praktijken waarin sommige categorieën van mensen, i.c. gehandicapten en geesteszieken, 'lebensunwert' werden geacht.

DE FUNDERING VAN WAARDIGHEID

Waardigheid is een kwaliteit die volgens Kant de mens als zodanig toekomt, zo zagen we. Maar waar komt die waardigheid vandaan? Zij is niet empirisch aantoonbaar. Ik kan van iemand aantonen dat hij blank of zwart, man of vrouw is, maar ik kan niet op eenzelfde manier aantonen dat hij waardigheid bezit.

In de filosofiegeschiedenis zijn verschillende funderingen te vinden. Pico della Mirandola schrijft in 1486 de mens in zijn rede *De hominis dignitate* waardigheid toe, omdat hij het enige levende wezen in de natuur is, dat geheel en al in volle vrijheid en geheel naar eigen inzicht en wensen zijn leven en wereld kan inrichten. Deze vrijheid en autonomie heeft de mens rechtstreeks van zijn Schepper gekregen.⁴² Kant legt drie eeuwen later de basis voor de waardigheid van de mens in de mate waarin hij zijn vrijheid bindt aan de plicht de morele wet te gehoorzamen. Marcel Tenslotte legt in *Om de menselijke waardigheid* de basis ervan in de broederschap van mensen: hierin wordt de zwakheid die ieder mens eigen is overstegen.

Jorna trekt uit deze korte schets de conclusie van een paradoxale situatie. Aan de ene kant vormt waardigheid de

grondslag voor de vrijheid, aan de andere kant is vrijheid het fundament voor de waardigheid. Een stevige fundering van waardigheid is volgens Jorna alleen maar mogelijk vanuit een theologisch perspectief. Dit laatste is onder meer herkenbaar in vele documenten van het rooms-katholiek leergezag. Daarin wordt waardigheid van de mens nadrukkelijk gefundeerd in zijn geschapen-zijn door God en in zijn geroepen-zijn tot een eeuwige bestemming: de mens als 'beeld Gods'.

In plaats van dat waardigheid filosofisch kan worden gefundeerd lijkt het eerder zo te zijn, dat waardigheid zelf fundeert, en wel de meest basale ethische eis van eerbiediging. Los van deze ethische context is er geen harde grond voor waardigheid. Ethiek fundeert de waardigheid en, zo lijkt het, waardigheid fundeert de ethiek, althans in algemene zin. Want vanuit het begrip van de menselijke waardigheid kunnen geen concrete ethische problemen worden opgelost.⁴³ Sterker nog, het begrip kan in concrete gevallen leiden tot grote controverses. Waar bijvoorbeeld de een met een beroep op de menselijke waardigheid levensbeëindiging kan bepleiten, kan de ander dit met een soortgelijk beroep ten sterkste veroordelen. Waardigheid is als het ware slechts de voor-waarde van ethiek.

In deze 'voor-waarde' betekenis lijkt het begrip ook te fungeren in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens uit 1948. In de preambule staat het als volgt: "De erkenning van de inherente waardigheid van de mens en van de gelijke en onvervreembare rechten van alle leden van de mensengemeenschap is de grondslag voor vrijheid, gerechtigheid en vrede in de wereld". Vanuit deze grondslag wordt dan artikel 1 geformuleerd: "Alle mensen worden vrij en gelijk in waardigheid en rechten geboren. Zij zijn begiftigd met verstand en geweten en behoren zich jegens elkaar in een geest van broederschap te gedragen."

De normatieve lading is duidelijk. Weliswaar wordt gesproken over een "inherente waardigheid". Deze verschijnt echter niet als een empirisch aantoonbaar kenmerk maar

als een manifest, een morele proclamatie. Zij is de uitdrukking van een ethische oerervaring, die juist ten tijde waarop deze verklaring werd opgesteld, kort na talrijke mensonterende praktijken in de Tweede Wereldoorlog, volop actueel was.

DE WAARDIGHEID VAN DE MENS EN
WAARDIGHEID VAN MENSEN

Tussen de erkenning dat elke mens als méns waardigheid bezit en de feitelijke ervaring van de waardigheid kan een grote kloof ontstaan. In de ervaring kan het leven van hen die ons nabij zijn, of ook ons eigen leven, zodanig beschadigd raken dat weinig of niets ervan nog herinnert aan die waardigheid. Van veel verzoeken om actieve levensbeëindiging is bekend, dat zij gemotiveerd worden door het gevoelde of gevreesde verlies aan menselijke waardigheid: de betrokkene wil niet – geheel – van zijn luister worden beroofd. En het is begrijpelijk dat ook naastbetrokkenen van bijvoorbeeld dementerende ouderen het hem of haar willen besparen slachtoffer te worden van een dergelijk ‘verlies aan menselijke waardigheid’. Toch is bij nader inzien duidelijk dat ook in zulke concrete situaties het begrip waardigheid in zijn oorspronkelijke universele betekenis wordt aangeroepen: als iets wat de mens, en ook deze concrete mens toekomt. En dus als grond waarop de klacht wordt verwoord over een leven dat zo beschadigd raakt of over een sterfbed dat zo ontluisterend wordt. Dus ook als argument voor een verzoek om dit leven, zo’n leven, het laatste restje waardigheid te laten behouden door het te beëindigen.

Honor en decorum

Het is verhelderend om in dit verband een onderscheid te maken tussen waardigheid als *honor* en waardigheid als *decorum*.

'Honor' verwijst naar waardigheid zoals gebruikt in de bewering dat de mens als zodanig waardigheid bezit. Het is equivalent aan de Engelse term 'dignity' en de Duitse term 'Würde'. Honor betekent letterlijk eer of eerbewijs. In een bijzondere betekenis wordt de term ook wel gebruikt ter aanduiding van ereambt; verering of eerbied; bekoorlijkheid, schoonheid, pracht of sieraad. Honor is een kwaliteit die intrinsiek met het mens-zijn is gegeven. Het is de aanduiding van de waardigheid van de mens, een 'feit' van het mens-zijn dat in de loop van de geschiedenis geformuleerd is om 'de eer' van de mens te redden tegen praktijken die hem tot object van willekeur of uitbuiting maken.

'Decorum' betekent: betamelijkheid, welvoeglijkheid. Van Dale vertaalt het door uiterlijke waardigheid, fatsoen, gepaste uiterlijke vormen. Decorum verwijst in het hedendaags spraakgebruik derhalve naar de uiterlijke verschijningsvorm van de mens, zijn 'schittering in het openbare leven', en speelt een rol in de maatschappelijke conventies en etiquette. In de gezondheidszorg is het begrip bekend als decorumverlies.

Het onderscheid tussen honor en decorum kan een hulpmiddel zijn om een verondersteld verlies van menselijke waardigheid van de dementerende op juiste wijze te interpreteren. Dit verlies heeft geen betrekking op de honor, dat wil zeggen de intrinsieke waardigheid of fierheid van de mens. Deze blijft met het mens- en persoon-zijn van de dementerende gegeven. De uiterlijke waardigheid, het decorum, kan men echter wel verliezen. Deze verwijst weliswaar naar de innerlijke waardigheid van de mens, maar is tevens verbonden met maatschappelijke conventies en optreden.⁴⁴ Welnu, een eenzijdige gerichtheid op het decorum kan al te gemakkelijk het zicht op de honor van de dementerende overwoekeren: het steeds verdergaande verlies aan geheugen, begrip, handelingsbekwaamheid, motorische functies, zich bovendien vaak uitend in incontinentie van urine en ontlasting, kan tot de misvatting leiden, dat iemand ook van zijn honor is beroofd.

Ontluistering

'*Ontluistering*' is een begrip dat vaak met dementie wordt verbonden. Van Dale omschrijft het woord 'luister' in betekenissen die zowel naar honor als naar decorum lijken te verwijzen: glans, schittering, heerlijk schijnsel, voortreffelijkheid, eer, roem, aanzien, glorie. Deze meerzinnigheid van het woord ontluistering dekt daarom de ervaring met en de angst voor dementie: het voortschrijdend verlies van hersenfuncties wordt beleefd als een vorm van ontluistering die niet alleen het uiterlijk verschijnen aantast – het decorum – maar ook de innerlijke waardigheid van de mens – de honor – in diskrediet brengt.

Naar ons oordeel ligt echter de grootste luister van een mens in diens waardigheid, zijn honor. De kracht van de ontwikkeling van het begrip waardigheid van de mens is er in gelegen dat minstens geprobeerd wordt aan de mens een bepaalde kwaliteit toe te kennen die uitstijgt boven en niet afhankelijk is van allerlei in tijd, plaats en cultuur wisselende waardeoordelen: waardigheid is iets dat de mens 'als zodanig' bezit. Zij is niet empirisch aantoonbaar, integendeel, de empirie kan reden zijn tot twijfelen aan het bestaan ervan. Zij beschermt tegen de empirie omdat het begrip van de waardigheid een dwingende morele aanspraak bevat op respect voor de mens 'als zodanig', voor iedere mens, en juist voor die mens, die zijn aanzien heeft verloren. Honor wordt geproclameerd ter bescherming van de meest kwetsbaren, weerlozen en onaanzienlijken.

Het verschil tussen honor en decorum lost geen morele handelingsvragen op. De aanname van honor verschaft weliswaar een dwingende morele reden om iemand als mens, in zijn diepste en door dementie vaak versluiserde luister te respecteren. Maar de morele handelingsvraag wat voor goed wij voor iemand kunnen doen, welk kwaad we hem kunnen besparen en of we zijn dood zouden moeten tegenhouden komt niet zozeer voort uit het feit dat zijn honor verdwijnt, maar vanwege het onontkoombare en vaak ontterende verlies aan decorum.

De ethische lading van het begrip waardigheid maakt duidelijk dat het niet kan fungeren buiten de context van een bepaald mensbeeld. Een mensbeeld is op zijn beurt geworteld in een bepaalde levensbeschouwing. In het christendom, één van de bestaande levensbeschouwingen, worden, met name in het katholieke denken van de twintigste eeuw, vier dimensies aangewezen.

Ten eerste dat elke mens in zijn individualiteit en uniciteit gekend en gerespecteerd dient te worden. Mensen hebben in hun hoedanigheid als mens geen economische ruilwaarde, maar zijn zelf van waarde. Uiteraard kan in het economisch verkeer de ene werknemer waardevoller zijn dan de andere – dat wordt doorgaans in prijs uitgedrukt, namelijk een hoger salaris – maar dan wordt waarde afgemeten aan een bepaald aspect. Waardigheid echter verwijst naar de uniciteit en onuitwisselbaarheid van de mens als zodanig.

Ten tweede dat mensen alleen in relaties tot bloei kunnen komen. Mensen zijn relationele wezens. Waardigheid is juist ook een begrip dat de tussenmenselijke bejegening en erkenning dwingend normeert. Het is bepalend voor de morele grondtrekken van die relaties.

Ten derde, mensen zijn sociale wezens. Ook in dit opzicht verwijst waardigheid naar een mensbeeld. Het is immers onvoldoende als waardigheid alleen zou bestaan als toetssteen voor tussenmenselijke ik-jij betrekkingen en niet als toetssteen voor de maatschappelijke instituties en regelingen die bestaan of worden gemaakt. Mensen leven in sociale verbanden, in bepaalde omgevingen, onder bepaalde economische of politieke regimes. Een politiek regime kan bekritiseerd worden omdat het de waardigheid van de mens als sociaal wezen krenkt.

Ten vierde, mensen zijn religieuze wezens. Daarmee is bedoeld, dat mensen wezens zijn die in staat zijn hun eigen leven en werkelijkheid te overstijgen, en te zoeken naar

binding (re-ligare is vastbinden) met een groter verband in en van hun leven. Sommigen vinden dit verband in een persoonlijke God, anderen in een onpersoonlijke Hogere Macht (het Al, de Kosmos, het Nirwana), weer anderen in New Age of andere spirituele bronnen. We zagen al, dat waardigheid buiten een religieus perspectief om eigenlijk nauwelijks gefundeerd kan worden.

Het mensbeeld is echter onvolledig, als naast de positie die erin wordt geschetst van de mens ten opzichte van zichzelf, van anderen en van de of het Andere niet ook zijn fundamentele eindigheid en kwetsbaarheid wordt betrokken. Fundamenteel betekent in dit verband: behorend tot het wezen van menselijk bestaan. Deze kwetsbaarheid en eindigheid deelt de mens met alle natuurlijke leven: planten en dieren. Wat hem daarvan onderscheidt is dat hij er weet van heeft, het vermogen heeft er een betekenis en zin aan te verlenen en zich moreel aangesproken kan voelen tot broederschap en solidariteit (Marcel, Levinas).

De gezondheidszorg ontleent grotendeels zijn bestaansreden aan deze kenmerken: aan ziekte, invaliditeit, lijden, aftakeling, vroegtijdig sterven. Maar het is ook juist in diezelfde context dat waardigheid haar bijzondere betekenis krijgt. Juist in situaties, waarin de mens alle luister lijkt te verliezen, waarin hij in zijn eigen ogen of in de ogen van anderen in mens-onwaardige levensomstandigheden raakt verzeild, biedt de 'proclamatie' van zijn waardigheid een stevige beschermingswal tegen opvattingen of houdingen, die de eerbied voor hem en voor zijn leven geheel en al af laten hangen van de waarde die er – nog – door hemzelf of anderen aan wordt toegekend. Zijn 'Würde' valt ten ene male niet samen met zijn 'Wert'. De waardigheid van de demente weerhoudt ieder ervan concrete morele handlingsvragen eenzijdig op te lossen met een calculatie van de waarde die het leven voor iemand of in andermans ogen nog heeft.